

კოსოვოში NATO-ს ჰუმანიტარული ინტერვენციის თეორიული ანალიზი

ვიცე-პოლკოვნიკი იოსებ ტურაშვილი
სსიპ დავით აღმაშენებლის სახელობის
საქართველოს ეროვნული თავდაცვის აკადემიის
ბაკალავრიატის მენეჯმენტის მიმართულების უფროსი,
კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტის
პოლიტიკის მეცნიერების დოქტორანტი

აბსტრაქტი

საერთაშორისო ურთიერთობების თეორიები ცდილობენ იმ მიზეზებისა და გარემოებების პოვნას, რომელთაც სახელმწიფოები ზოგჯერ კონფლიქტისაკენ მიჰყავთ, ზოგჯერ კი - თანამშრომლობისაკენ. ყველა საერთაშორისო სიტუაცია წარმოადგენს არჩევანს კონფლიქტსა და თანამშრომლობას შორის. საერთაშორისო პოლიტიკური პროცესები ძალზედ კომპლექსურია, შესაბამისად, პოლიტიკაში პროგნოზების გაკეთება თეორიული ანალიზის გარეშე შეუძლებელია. პოლიტიკოსები და საერთაშორისო ურთიერთობების ექსპერტები ხშირად იყენებენ საერთაშორისო ურთიერთობების თეორიებს, რათა განსაზღვრონ/ახსნან/პროგნოზი გააკეთონ, თუ რა ნაბიჯები უნდა გადადგან სახელმწიფო მოღვაწეებმა პრობლემის გადასაჭრელად ან როგორ იმოქმედონ საერთაშორისო პოლიტიკურ საკითხებთან მიმართებაში. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ შეუძლებელია ერთმა რომელიმე თეორიამ სრულყოფილად ახსნას ყველა მოვლენა და მათი გამომწვევი მიზეზები. სწორედ ამიტომაც, მიზანშეწონილია რამდენიმე თეორიის ჭრილში მოხდეს ამა თუ იმ მოვლენის ანალიზი, რითაც დავადასტურებთ, მუშაობს თუ არა ამ თეორიების ძირითადი პოსტულატები და დაშვებები კონკრეტული ქეისის შემთხვევაში. ეს ნაშრომი შეეხება კოსოვოში NATO-ს ჰუმანიტარული ინტერვენციის თეორიულ ანალიზს და შეეცდება ახსნას აღნიშნული მოვლენის ძირითადი გამომწვევი მიზეზები საერთაშორისო ურთიერთობების თეორიების ჭრილში. კერძოდ, თავდასხმითი რეალიზმის და ლიბერალიზმის შეპირისპირებით, ნაშრომი ცხადყოფს, თუ როგორ იყენებენ დიდი სახელმწიფოები ჰუმანიტარულ ინტერვენციას, „გამართლებულ ომს“ ეროვნული ინტერესებისათვის.

საკვანძო სიტყვები:

ჰუმანიტარული ინტერვენცია; თავდასხმითი რეალიზმი; ინსტიტუციური ლიბერალიზმი; გენოციდი; ეთნიკური წმენდა.

Theoretical Analysis of NATO's Humanitarian Intervention in Kosovo

Lieutenant Colonel Ioseb Turashvili

Head of Management Program of Baccalaureate
LEPL - David Aghmashenebeli National Defence Academy of Georgia,
Doctoral Student of Political Science
Caucasus International University

Abstract

The theories of international relations attempt to find the reasons and circumstances that sometimes lead the states both to the conflict and cooperation. Every international situation is a choice between the conflict and cooperation. International political process are very complex, therefore, it is impossible to make political predictions without theoretical analysis. Policy-makers and experts of international relations often use theories of international relations in order to determine/explain/predict what steps the statesmen should take to solve a problem or how to act regarding the issues in international politics. However, it should be noted that it is impossible for any theory to fully explain all events and their causes. That is why, this or that event should be analyzed from the perspective of several theories to confirm whether the main postulates and assumptions of these theories work or not in a specific case. The present paper will deal with the theoretical analysis of NATO's humanitarian intervention in Kosovo and will attempt to explain the main causes of this event through the lens of theories of international relations. In particular, by contrasting offensive realism and liberalism, the paper reveals how the great powers use humanitarian intervention and "just war" for national interests.

Keywords:

Humanitarian Intervention, Offensive Realism, Institutional Liberalism, Genocide, Ethnic Cleansing.

შესავალი

ისტორიულად კოსოვო სერბეთის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, ავტონომიური პროვინციის სტატუსით, სადაც ალბანური უმრავლესობა სახლობდა. თავად სერბეთი კი იუგოსლავიის შემადგენლობაში შედიოდა, მის საბოლოო დაშლამდე (2006 წ.). 1989 წელს სლობოდან მილოშევიჩმა კოსოვოს ხანგრძლივი და განსაკუთრებული ავტონომიის სტატუსი გააუქმა, რასაც კოსოველ ალბანელთა დიდი და მწვავე პროტესტი მოყვა და საპასუხოდ კოსოვოს დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს თვითგამორკვევის მოტივით. ამ პერიოდში კოსოვომ ვერ მიიღო დასავლეთის მხარდაჭერა, რადგან იუგოსლავიის დაშლის პროცესში განიხილებოდა შემადგენელი რესპუბლიკების დამოუკიდებლობების საკითხი და არა რესპუბლიკებში შემავალი ავტონომიების. 90-იანი წლებში კოსოვოელებმა გააქტიურეს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა. სიტუაცია განსაკუთრებით 1998 წელს გამწვავდა, როდესაც კოსოვოელთა შეიარაღებული დაჯგუფებების მოქმედებების აღსაკვეთად სერბეთის მთავრობამ იქ პოლიცია და სამხედრო ქვედანაყოფები გაგზავნა, რამაც მდგომარეობა უფრო მეტად გაამწვავა და ვითარება ომში გადაზარდა. აშშ-ს, დიდი ბრიტანეთის, გერმანიის და რუსეთის მოთხოვნის მიუხედავად მხარეებმა ცეცხლი არ შეწყვეტეს. მილოშევიჩმა უფრო მეტად გააქტიურა ალბანელთა ეთნიკური წმენდა, რამაც გამოიწვია მილიონამდე ლტოლვილთა ნაკადის მეზობელ ქვეყნებში გადასვლა. საბოლოოდ, 1999 წლის 24 მარტს ნატოს ძალებმა იუგოსლავიის ტერიტორიის საჰაერო დაბომბვა დაიწყეს, რომელიც 10 ივლისს შეწყდა, რადგან იუგოსლავიამ ვეღარ გაუძლო სამხედრო შეტევას და დათანხმდა კოსოვოში გაეროს სამშვიდობო ძალების დისლოცირებასა და იქ ეუთოს მისიის დაბრუნებას.¹ თუმცა, აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ნატომ აღნიშნული ოპერაცია გაეროს უშიშროების საბჭოს ნებართვის გარეშე განახორციელა, რამაც ძალზედ მწვავე დებატები გამოიწვია საერთაშორისო საზოგადოებაში, როგორც პოლიტიკური, ისევე აკადემიურ წრეებში.

ძირითდი ნაწილი

უპირველეს ყოვლისა განვმარტოთ ჰუმანიტარული ინტერვენცია. სოციალური მეცნიერებების ლექსიკონში განიმარტება, როგორც საერთაშორისო ორგანიზაციების მიერ სამხედრო, ეკონომიკური თუ სხვა სახის ძალის გამოყენება ადამიანის უფლებათა უხეში და მასობრივი დარღვევების ჩამდენი სახელმწიფოს წინააღმდეგ. ინტერვენციისაგან განსხვავებით, რომელიც საერთაშორისო სამართლით აკრძალულია როგორც ჩაურევლობის პრინციპის დარღვევა, ჰუმანიტარული ინტერვენცია მართლზომიერ აქტად ითვლება, რადგან არც ერთ სახელმწიფოს არა აქვს უფლება, ჩაიდინოს თავის ტერიტორიაზე საერთაშორისო სამართლით აკრძალული დანაშაული – გენოციდი, აპართეიდი, ეთნიკური წმენდა და სხვ. ჰუმანიტარული ინტერვენციას გამოყენება ეკრძალებათ ცალკეულ სახელმწიფოებს, რადგან ადამიანის უფლებათა უხეში დარღვევის ფაქტი, რომელიც საერთაშორისო დანაშაულის ტოლფასია და რომელსაც სამხედრო ჩარევაც კი შეიძლება მოჰყვეს, გაეროს უშიშროების საბჭოს მიერ დგინდება და მისი მოწესრიგებაც საერთაშორისო ღონისძიებებით უნდა მოხდეს, რათა გამოირიცხოს ყოველგვარი მიკერძოებანი. ამ პრინციპის სათანადოდ დაუცველობის გამო აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია ნატოს მეთაურობით კოსოვოში ჰუმანიტარული ინტერვენციის განხორციელებამ (სოციალურ და პოლიტიკურ ტერმინთა ლექსიკონი – ცნობარი 2004).

ჰუმანიტარული ინტერვენციის საჭიროებასა და მის სიმძნელებზე გვესაუბრება სტენლი ჰოფმანი თავის სტატიაში „ჰუმანიტარული ინტერვენციის პოლიტიკა და ეთიკა“. სტატიის დასაწყისში იგი გვამღვებს რელიზმის განმარტებას, რომელიც არის სახელმწიფოთა ინტერესის მიხედვით მოქმედება იმ ანარქიულ რეალობაში, რაშიც თანამედროვე საზოგადოება იმყოფება. რელიზმის პოლიტიკური თეორია, როგორც წესი სახელმწიფოს მიერ განხორციელებულ ამა თუ იმ ქმედებას ისევ სახელმწიფო ინტერესებიდან გამომდინარე აუცილებლობიდან ხსნის და რელიზმის სკოლის მიმდევრებს მიაჩნით, რომ დიდი სახელმწიფოები ჰუმანიტარულ ომს/ინტერვენციას საბაზად იყენებენ იმისათვის, რომ მიაღწიონ თავიანთი სახელმწიფოების ამბიციურ მიზნებს.²

პირველ რიგში, ნატოს მხრიდან სამხედრო ძალების გამოყენება ყველაზე კარგად ხსნის რელიზმის იმ დაშვებას, რომ კონფლიქტის მოგვარება საბოლოოდ წყდება ომით, ხოლო თავდასხმითი რელიზმის თანახმად გარანტირებული გამარჯვება თავდასხმითი ომის წინაპირობაა. თავდასხმითი რელიზმის თეორია ძირითადად ფოკუსირებულია დიდ სახელმწიფოებზე, რადგან სწორედ დიდი სახელმწიფოები ქმნიან საერთაშორისო პოლიტიკაში ამინდს და წესრიგს. თავდასხმითი რელიზმის ერთ-ერთ თვალსაჩინო ფუძემდებელი - ჯონ მერშაიმერი გვთავაზობს ხუთ ვარაუდს, რომელიც მეტნაკლებად არის გაზიარებული სხვა თანამედროვე რეალისტების მიერ:

პირველი, საერთაშორისო პოლიტიკა არის **ანარქიული**, სადაც არ არის მთავრობა, რომელსაც შეუძლია გაატაროს წესები და დასაჯოს კანონის დამრღვევები. **მეორე**, არც ერთ სახელმწიფოს არ შეუძლია იყოს აბსოლუტურად დარწმუნებული სხვა სახელმწიფოს განზრახვებში, რადგან განზრახვები მუდმივად იცვლება. **მესამე**, **გადარჩენა** უმთავრესი მიზანია ნებისმიერი სახელმწიფოსთვის საერთაშორისო

1 ოდოშაშვილი, გ. „ჰუმანიტარული ინტერვენცია- ინტერესებს შეწირული კონტრიბუცია“ 2018 წ.

2 თურმანიძე, ო. „ჰუმანიტარული ინტერვენციის სიმძნელები სტენლი ჰოფმანის მიხედვით“, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბილისი, 2021 წ.

სისტემაში. **მეოთხე**, სახელმწიფოები არიან **რაციონალური აქტორები**. სახელმწიფოები ფიქრობენ სტრატეგიულად საგარეო პოლიტიკაზე და ისეთ სტრატეგიას ირჩევენ, რომელიც არის მაქსიმალური მათი გადარჩენისთვის. **მეხუთე**, სახელმწიფოები არიან **აგრესიულები**. ისინი მუდმივად ზრუნავენ იყვნენ მფლობელები ისეთი სამხედრო შესაძლებლობების, რაც დააზიანებს და შესაძლოა გაანადგურებს სხვა სახელმწიფოს. ამ ვარაუდების შეჯამებით, მერშაიმერი აკეთებს დასკვნას, რომ სახელმწიფოები მალე გაანალიზებენ, რომ ყველაზე ეფექტური გზა ანარქიაში გადარჩენის მისაღებად არის ფარდობითი ძალა და მთავარი მიზანი გახდება უძლიერესი ძალა – ჰეგემონი სახელმწიფო.³

ახლა კი გავანალიზოთ ემპირიული მონაცემები და შევუსაბამოდ თეორიას, კერძოდ მერშაიმერის ხუთ ვარაუდს.

პირველი, ნატო მოქმედებდა გაეროს რეზოლუციის გარეშე, თვით მსოფლიოს უმთავრეს საერთაშორისო ორგანიზაციასაც კი არ შეუძლია შესარულოს „მსოფლიო მთავრობის“ ფუნქცია და სისტემის ანარქიულობა იძლევა საშუალებას ძლიერი სახელმწიფოები მოიქცნენ მათი ინტერესებიდან გამომდინარე.

მეორე, გაეროს უშიშროების საბჭოს ორი მუდმივი წევრი (რუსეთი და ჩინეთი) აღნიშნულ ჰუმანიტერული ინტერვენციის წინააღმდეგნი იყვნენ ჩეჩნეთის და ტაივანის კონფლიქტის გამო. ასევე გაურკვეველი იყო ევროპის წამყვანი ნატოს წევრი ქვეყნების ზრახვები, რადგან მათ აღარ მოსწონდათ აშშ-ს მსოფლიო დღის წესრიგი;

მესამე, ანარქიულ სისტემაში ძალაუფლების მაქსიმალური გაზრდა თვით გადარჩენის საუკეთესო საშუალებაა. სწორედ ამიტომაც, აშშ-მ მოახერხა თავისი გავლენის სფეროს გავრცელება აღმოსავლეთ ევროპაზე, სადაც მანამდე საბჭოთა კავშირი დომინირებდა.

მეოთხე, აღნიშნული ქმედებით აშშ-მ იმოქმედა, როგორც რაციონალურმა აქტორმა და მისი დანახარჯები გადაწონა სარგებელმა, რაც მისი ეროვნული ინტერესების დაკმაყოფილებაში გამოიხატება, ყოფილიყო ჰეგემონი სისტემაში.

მეხუთე, აშშ-მ შესძლო შეენარჩუნებინა სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსი, რითაც მან შეინარჩუნა უმაღლესი სამხედრო ძლიერება მსოფლიოში, რომლის დაბალანსებაც მოცემული პერიოდისთვის წარმოუდგენელი იყო.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ კოსოვოში ჰუმანიტარული ინტერვენცია განახორციელა არა ერთმა სახელმწიფომ არამედ ნატომ, როგორც ინსტიტუციამ აშშ-ს ხელმძღვანელობით. საბჭოთა კავშირის დაშლის და ცივი ომის დასრულების შემდეგ კი მსოფლიო უნიპოლარული გახდა და ძალთა ბალანსი აშშ-ს მხარეს გადაიხრა. თუმცა, კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგა ნატოს არსებობის აუცილებლობა, რადგან მოცემული მომენტისთვის აღარ არსებობდა საფრთხე, რომელსაც ნატო დააბალანსებდა. აშშ-ს კი არ აწყობდა ნატოს, როგორც სამხედრო ინსტრუმენტის/ინსტიტუტის დაკარგვა და ასევე სურდა ევროპაზე „ირიბი“ კონტროლის შენარჩუნება. როგორც ვიცით თავდასხმითი რეალიზმის თანახმად დიდი სახელმწიფოები ისწრაფვიან მსოფლიო ჰეგემონობისაკენ და ძალების მაქსიმიზაციისაკენ, შესაბამისად ცდილობენ დაამყარონ მათთვის სასურველი და უსაფრთხო საერთაშორისო დღის წესრიგი. შესაბამისად, ნატოს ჩართვით კოსოვოს კრიზისში აშშ-მ მისი არსებობის საჭიროება და ეფექტურად მოქმედების შესაძლებლობა დაანახა როგორც მსოფლიოს, ასევე ნატოს წევრებს.⁴

ლიბერალიზმის თანახმად „ინდივიდის უზენაესობაა „მთავარი და სწორედ ადამიანის უფლებების და უსაფრთხოების დაცვა უპირველესი. ლიბერალები თვლიან, რომ საერთაშორისო სისტემაში ეთიკური და მორალური პრინციპების დამკვიდრებით შესაძლებელი იქნებოდა მსოფლიოში მშვიდობის დამყარება. ისინი აქცენტს აკეთებდნენ კოლექტიურ უსაფრთხოებაზე, რომელსაც უნდა ჩაენაცვლებინა ძალთა ბალანსის სტრატეგია.⁵

ლიბერალიზმი აღნიშნულ ჰუმანიტარულ ინტერვენციას ხსნის სწორედ პიროვნების და მისი უფლებების დაცვით და მას სახელმწიფო დონეზე აიგივებს. „მათი აზრით სახელმწიფოს სუვერენიტეტი არ არის აბსოლუტური და ადამიანის უფლებები იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მისი შელახვა, როგორც სახელმწიფოებრივ, ისე მსოფლიო წესრიგის რღვევას გამოიწვევს, რაც საბოლოო ჯამში ისევ და ისევ საერთაშორისო საზოგადოებას დააყენებს საფრთხის ქვეშ“.⁶

1998-1999 წლებში კოსოვოში ნამდვილად იყო ადამიანთა უფლებების მასობრივი დარღვევა და ეთნიკური ალბანელების „ეთნიკური წმენდა“, თუმცა დასავლეთმა (აშშ და ევროპა) მანამდე არ მიმართა რადიკალურ ზომებს, სანამ მილიონამდე კოსოვოელი ალბანელი არ მიაღწა მეზობელი ქვეყნების საზღვრებს, რაც ევროპისთვის „კონფლიქტის გადმოძინების“ და ეკონომიკური კრიზისის საფრთხეს შეიცავდა, რაც მათ მშვიდობას და სტაბილურობას უქმნიდა საფრთხეს. ანუ, სანამ მათ ეროვნულ ინტერესებს არ შეუქმნა საფრთხე, მანამდე მათ დიდად არ ანაღვლებდათ კოსოვოში ადამიანთა უფლებების მასობრივი დარღვევები და არ წარმოადგენდა მათ უპირველეს დღის წესრიგს.

ასევე, ამის კარგი მაგალითია რუანდას გენოციდი (1994 წლის 6 აპრილიდან იმავე წლის ივლისის

3 ოხანაშვილი, ნ. „ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტების გამომწვევი მიზეზების თეორიული ანალიზი (სამხრეთ კავკასიის შემთხვევა)“ 2018 წ.

4 აბაშიძე, გ. „ნატოს ინტერვენცია იუგოსლავიაში: რეალიზმისა და ლიბერალიზმის გზაგასაყარზე“ 2015 წ.

5 ოხანაშვილი, ნ. „ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტების გამომწვევი მიზეზების თეორიული ანალიზი (სამხრეთ კავკასიის შემთხვევა)“ 2018 წ.

6 ოდოშაშვილი, გ. „ჰუმანიტარული ინტერვენცია- ინტერესებს შეწირული კონტრიბუცია“ 2018 წ.

შუა რიცხვებამდე ერთმანეთს ებრძოდნენ ტუტისა და ჰუტუს ტომები, სადაც 800, 000-დან 1, 071, 000-მდე ადამიანი დაიღუპა. რუანდის გენოციდი ისტორიაში შევიდა არა მხოლოდ, როგორც ასეთ ხანმოკლე პერიოდში მოკლული ადამიანების რიცხვის, არამედ გაეროს და დასავლეთის არაადეკვატური და დაგვიანებული პასუხის გამო. მიუხედავად იმისა, რომ წინასწარ იყო ცნობილი დაგეგმილი ხოცვა-ჟლეტის შესახებ, არც ერთ სახელმწიფოს ამის წინააღმდეგ არც პროტესტი გამოუთქვამს და არც რაიმე ზომები მიუღია, რასაც ფატალური შედეგი მოჰყვა“ (ოდომაშვილი 2018)). ეს მიუთითებს იმაზე, რომ არ იყო ინტერესი არ იყო ინტერვენცია. რატომ არ მოახდინა გაერომ რუანდაში კაცობრიობის წინააღმდეგ ჩადენილ დანაშაულზე დროული რეაგირება, რაც მისი ერთ-ერთი ფუნდამენტური მოვალეობაა? აქ ნათლად ჩანს, რომ გაერო არ არის მნიშვნელოვანი და რეალური გავლენის მქონე დამოუკიდებელი აქტორი სისტემაში და მისი გადაწყვეტილებები წევრ ქვეყნებზეა დამოკიდებული, განსაკუთრებით კი დიდ ქვეყნებზე, რომელთაც ყველაზე დიდი წილი შეაქვთ გაეროს საწევროში და მათ შორისაა აშშ, რომელიც ყველაზე დიდი წინააღმდეგი იყო რუანდაში სამხედრო ინტერვენციისა, რადგან არ შედიოდა მათ ეროვნულ ინტერესში და სარგებელი ვერ გადასწონიდა დანახარჯს.

ინსტიტუციონალური ლიბერალიზმის თანახმად:

„საერთაშორისო ინსტიტუტები მნიშვნელოვანი და რეალური გავლენის მქონე აქტორები არიან;

საერთაშორისო ინსტიტუტები ხელს უწყობენ საერთაშორისო თანამშრომლობას;

საერთაშორისო ინსტიტუტები ამცირებენ ანარქიის უარყოფით ეფექტებს;

ინსტიტუტებს აქვთ უნარი პოზიტიური ზემოქმედება მოახდინონ საერთაშორისო პოლიტიკის დინამიკაზე“.⁷

თუმცა რუანდის შემთხვევაში ლიბერალიზმის ამ დაშვებებმა კრაზი განიცადა და კიდევ ერთხელ გაიმარჯვა რეალისტურმა სკოლამ.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას რომ, ეს ნაშრომი არავითარ შემთხვევაში არ იყო ამომწურავი გამოკვლევა იმის შესახებ, თუ როგორ შეიძლება დაგვეხმაროს საერთაშორისო ურთიერთობების თეორიები კოსოვოს ჰუმანიტარულ ინტერვენციის გამომწვევი მიზეზების ანალიზში, თუმცა მოკრძალებულ წვლილს შეიტანს დაინტერესებულ პირთათვის აღნიშნულ საკითხზე ზოგადი ცოდნის შეძენაში. რომ შევაჯამოთ, ჰუმანიტარული ინტერვენცია შესაძლებელია განხორციელდეს, როგორც ადამიანთა უფლებების დაცვის მიზნით, ისე დიდი სახელმწიფოების ინტერესებიდან გამომდინარე. თუმცა, ზემოთ მოყვანილი ფაქტები კიდევ ერთხელ ადასტურებენ, რომ საერთაშორისო ურთიერთობების თეორიების თანახმად, რეალისტური სკოლა, კერძოდ თავდასხმითი რეალიზმი უკეთ ხსნის ჰუმანიტარული ინტერვენციის მიზეზებს და სწორედ ეს მიზეზია დიდი სახელმწიფოების ეროვნული ინტერესები და არა ადამიანთა უფლებების უზენაესობის უზრუნველყოფის სურვილი.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბაშიძე, გ.. „ნატოს ინტერვენცია იუგოსლავიაში: რეალიზმისა და ლიბერალიზმის გზაგასაყარზე“ 2015 წ.;
2. <http://blog.fdclub.ge> 24.12.2021 წ.;
3. თურმანიძე, ო. „ჰუმანიტარული ინტერვენციის სიძნელეები სტენლი ჰოფმანის მიხედვით“. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბილისი, 2021 წ.;
4. ოდომაშვილი, გ. „ჰუმანიტარული ინტერვენცია- ინტერესებს შეწირული კონტრიბუცია“ 2018 წ.;
5. <https://www.academia.edu> 24.12.2021 წ.;
6. ოხანაშვილი, ნ. „ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტების გამომწვევი მიზეზების თეორიული ანალიზი (სამხრეთ კავკასიის შემთხვევა)“, 2018 წ.;
7. <file:///C:/Users/Admin/Desktop> 24.12.2021 წ.;
8. „სოციალურ და პოლიტიკურ ტერმინთა ლექსიკონი-ცნობარი“. სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი. თბილისი: ლოგოს პრესი, 2004 წ.;
9. <http://dictionary.css.ge/content/humanitarian-intervention> 24.12.2021 წ.

⁷ ოხანაშვილი, ნ. „ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტების გამომწვევი მიზეზების თეორიული ანალიზი (სამხრეთ კავკასიის შემთხვევა)“ 2018 წ.